

MEHMET EREN VE KUR'ÂN EĞİTİM METODU*

Hayrettin ÖZTÜRK**

ÖZ

Mehmet Eren, görev yaptığı yerlerde dini hayatın şekillenmesi bağlamında, İmam Hatip Liselerinin açılmasına, Kur'ân Kursları'nın gelişimine ve çok sayıda hafızın yetişmesine öncülük eden şahsiyetlerden biridir. Bu makalede, "Asker Hafiz Ekolü"nü öncüsü olan Mehmet Eren'in hayatı, Kur'ân alanında yaptığı hizmetler ve Kur'ânî eğitim metodu incelenecektir. Çalışmanın amacı Osmanlı bakiyesi bir Kur'ân üstadının Kur'ân eğitim metodunun akademik nitelikli bir çalışma sayesinde kaybolmasının önüne geçilerek ileriki nesillerin istifadesine sunulmasıdır.

Bu çalışma, Kur'ân eğitim ve öğretiminin hangi zor şartlar altında devam ettirildiğinin ve günümüze kadar bu uğurda hangi fedakârlıkların yapıldığının da tarihi izlerini taşımaktadır. Ayrıca geleceğin Kur'ân neslinin bu anlamlı mücadeleden haberdar edilmesi hususunda çalışmanın sonuçları dikkate değer bir önem taşımaktadır.

Anahtar Sözcükler: Kıraat, Mehmet Eren, Asker Hâfız, Harf ve dudak ta'limi, Kur'ân eğitim metodu.

MEHMET EREN AND HIS METHOD OF QUR'AN EDUCATION

ABSTRACT

Mehmet Eren is one of the prominent figures who has pioneered the establishment of Imam Hatip Schools, the development of Qur'an courses in the region, and the training of numerous hafizes (those who have memorized the Qur'an) in the context of shaping religious life in the places where he served. In this article, the life, service to the Qur'an, and fundamental characteristics of Mehmet Eren's recitation style, considered a pioneer of the "Soldier Hafiz Tradition", will be discussed and examined. The aim of the study is to prevent the disappearance of the educational method of a Qur'an master from the Ottoman legacy through an academically qualified study and to make it available for the benefit of future generations.

This study carries the historical traces of under what difficult conditions Qur'an education and instruction have been continued and the sacrifices made for this cause up to the present day. Moreover, the results of the study hold significant

* Gönderim Tarihi: 12.04.2023. Kabul Tarihi:01.05.2024.

** Doç. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi, SAMSUN. hayrettin.ozturk55@hotmail.com, ORCID:0000-0001-6796-2122.

importance in informing the future generation of Qur'an about this meaningful struggle.

Keywords: Recitation, Mehmet Eren, Soldier Hafiz, Articulation of letters and lips, Qur'an service, and Qur'an Education.

Giriş

Karadeniz Bölgesi, Kur'ân'ın eğitimi ve öğretimi alanında ekol olabilecek Kur'ân üstatlarının yetişmesine öncülük etmiş bölgelerimizden birisidir. Bu hocalarımız, tecvid ve tashih-i hurûf eğitiminin gerekliliği ve önemi üzerinde hassasiyetle durmuşlar ve bu alanda pek çok talebe yetiştirmişlerdir. İstanbul'da Serezli Ahmed Şükrü es-Sirûzî ve İsmail Bayrî gibi kurrâlardan eğitimlerini tahsil eden bu üstatlarımız, hizmet için ülkemizin her tarafında öğrenci yetiştirmeye başlamışlardır ki bunlar sadece harf ta'lîmi ve tashih-i hurûf eğitimi değil aynı zamanda kıraat eğitimi ('aşer, takrîb ve tayyibe) alanında da ciddi hizmetler vermişlerdir. Kur'ân eğitiminde ve öğrenci yetiştirmede büyük hizmetleri olan bu hocalarımızdan biri de hizmet yaptığı yerlerde *asker hâfız* olarak bilinen reîsü'l-kurrâ Mehmet Eren'dir.

Bu makalede, Kur'ân eğitim ve öğretimi alanında ekol sahibi olan ve hayatta iken öğrencisi olduğum Mehmet Eren'in hayatı, Kur'ân eğitim metodu ve kaliteli öğrenci yetiştirmesinin sebepleri üzerinde durulacak, dudak ta'lîmindeki hususiyetlerinin ve eğitim metodlarının kaybolup gitmesinin de önüne geçilerek sonraki nesle kaybolmaz bir çalışma sunulmuş olacaktır.

Bu makalede ilk önce, Mehmet Eren'in ilim ve tahsil hayatı, Kur'ân eğitimi alanında yaptığı hizmetler ve eğitim metodu incelenecek ve bu sahadaki katkıları değerlendirilecektir.

1.Mehmet Eren'in Hayatı ve İlmî Kişiliği

1.1.Hayatı

Mehmet Eren (Asker Hâfız), 5 Mart 1921 tarihinde¹ Trabzon'un Beşikdüzü ilçesine bağlı Akkilise² (Akkise/Akkese)³ köyünde doğmuştur.⁴ Aile ilk önce

¹ Müridan grubuna gönderdiği öz geçmişinde şöyle demektedir: "Nüfus kaydı itibarıyla her ne kadar 1337 doğumlu yazılmış isem de cennetmekân pederim Vakfikebir müftüsü Hacı Şeyh Abdulvahhâb Efendi Hazretleri tarafından Tefsir-i Kebir'in baş sahifesine 8 Temmuz 1334 tarihli Cuma günü sabah saat 8:00 de oğlum Muhammed dünyaya gelmiştir. Buna göre ana doğum tarihim 20 Temmuz 1918'dir." Yaşımın küçük yazılmasını babam Abdulvahhâb şu sözlerle ifade etmişti: "Allah bana beş erkek çocuk lütfeylemiştir. Büyüklerden aldığımız işaret gereğince yerime bırakılması bidadette işaretlendiği ve askere gitmezden önce okutup, dersleyip yerime bırakmak düşüncesiyle yaşıncı üç yaş küçük yazdırdım". Bkz. Mehmet Eren, *Öz Geçmişim*, Beşikdüzü, 1996, s. 1

² 1583 'ten itibaren hazırlanan tahrir defterlerinde Akkilise ismine ilk defa 1682 yılında rastlıyoruz. Bkz. Feridun M. Emecen, *Ağasar Vadisi-Şalpaazarı Beşikdüzü*, Serander

Trabzon-Şalpazarı ilçesine bağlı Simenli köyüne yerleşmiş ve aile büyüklerinden Melik Dede ve kadiri postnişini Melik Melikoğlu'nun kabri aynı köydedir. Daha sonra aile Beşikdüzü'nün Akkise/Akkese köyüne yerleşmiştir. Melik Melik oğlu'nun oğlu Ahmet Melikoğlu ve onun oğlu halvetî postnişini Hasan Melikoğlu'nun kabri Akkise'deki köy kabristanlığındadır. Halvetî ve nakşî müşidlerinde Abdulvahhâb Eren ve babası İbrahim Efendi'nin kabirleri ise Bahriye Nâzırı Hasan Hüsni Paşa tarafından yaptırılan Erenler Tekkesi içindedir.⁵

Mehmet Eren'in annesi Fatma Hanım, babası da Abdulvahhâb Efendi'dir. Mehmet Eren, ilk Kur'an eğitimini babası Abdulvahhâb Efendi'de almış, ilkokulu, Şarlı merkez ilk mektebinde bitirmiş ve babasından Sarf-Nahiv, Fıkıh dersleri okumuş⁶ ve küçük yaşta hafızlığını bitirmiştir.⁷ 1932 yılının Ramazan ayında mukabele okumak üzere⁸ gittiği Giresun-Bulancak'ta caminin imamı H. Hüseyin Uzunalioğlu'nun yönlendirmesi ve babasının da müsaadesi ile İstanbul'a gitmiş ve Hasan Akkuş'ta hafızlığını kuvvetlendirmiş ve tashih-i hurûf dersleri almıştır.⁹ Fatih Camii müderrislerinden Arnavutlu Hüsrev Hoca'dan Tefsir, Fatih Müftüsü Ali Yekta Efendi'den Akâid ve Fıkıh, Eminönü Müftüsü Bekir Hakî'den Hadis dersleri okuduktan sonra reîsü'l-kurrâ İsmail Bayrı'dan '*aşere-takrib-tayyibe* okuyarak icazet almıştır.¹⁰ 1962-1963 yıllarında İmam-Hatip Okulunun imtihanlarını vererek İmam-Hatip Lisesi diploması almıştır.¹¹

Mehmet Eren, Nazile (1923-1998) hanımla evlenmiş ve 4 çocuğu olmuştur. Erkek çocukları; Hasan Hikmet ve Vahap, kızları da Hayrunnisa (Asiye) ve Aşşen'dir.

1.2.Mehmet Eren'in Hocaları

1.2.1. Abdulvahhâb Eren (1891-1963)

Abdulvahhâb Eren, 01.07.1891 yılında Şarlı Nahiyesinin Akkese/Akkise

yayınları, Eser Ofset Matbaacılık, Trabzon, 2010, s. 116; *Diyanet İşleri Başkanlığı*, Arşiv Dosyası, no: 27c.

³ D.İ.B., Arşiv Dosyası, no:25190, s. 27b

⁴ D.İ.B., Arşiv Dosyası, Tevcih Mazbatası, 28.4.1951. s. 13; D.İ.B., Arşiv Dosyası, Adapazarı noterliği, 3692, tarih 21.4.1942, s. 15.

⁵ Mehmet Eren, *Erenler Sohbeti*, İstanbul, 2015, s. 7.

⁶ D.İ.B., Arşiv Dosyası, no: 14036, s. 25.

⁷ Eren, *Özgeçmişim*, s. 2

⁸ *Reisü'l Kurrâ Mehmet Eren "Asker Hafız"*, Ed. Abdülkadir Dinç, Orhun Yayınevi, Sakarya 2019; s. 33-39; Eren, *Özgeçmişim*, s. 2

⁹ Eren, *Özgeçmişim*, s. 3

¹⁰ İcazetname için bkz. D.İ.B., Arşiv Dosyası, Giresun İl Müftülüğü Sayı: 863; Tarih: 20.6.1973, s. 29

¹¹ D.İ.B., Arşiv Dosyası, intibak çizelgesi, s. 21.

(Akkilise) köyünde doğmuş,¹² Çorum ve Beşikdüzü medreselerinde okuyarak icazet almıştır.¹³ Askerliğini 1. Dünya savaşında tabur imamı olarak yapmıştır.¹⁴ 1932 yılında Beşikdüzü vaizi, 1934-1960 yılları arasında da Vakfıkebir müftüsü olarak görev yapmıştır.¹⁵ Keşaplı Aziz Hüseyin Efendi'den (1840-1922) halveti, babası İbrahim Efendi'den de nakşî icazeti alan Abdulvahhâb Eren, 1949 yılında hac farızasını yerine getirmiş ve 1961 yılında emekli olmuştur. 1963 yılında vefat eden Abdulvahhâb Eren, Akkise köyünde Erenler tekkesine bırakılmıştır.¹⁶

1.2.2. Reîsü'l-Kurrâ Hasan Akkuş (1885-1972)

Hasan Akkuş; 1885 yılında Ankara Kızılcahamam Başkonak köyünde dünyaya gelmiş, Sirkeci'deki Hamidiye Mektebi'nden sonra Eyüp Kızılmescit imamı Hüsnü Efendi'de hıfzını tamamlamış, Ayasofya Merkez Rüşdiyesi'ni bitirmiş, Hasan Sabri Efendi'den *'aşere* ve Osman Nuri Taşkent'ten *takrib* dersleri almıştır. İlk resmi görevine, 1913 yılında Çemberlitaş Dizdâriye Camii'nde müezzin-kayyım olarak başlayan Hasan Akkuş, askerliğini 1915 yılında Yemen'de yaparken İngilizlere esir düşmüş ve esaretten kurtulduktan sonra 1918 yılında terhis olup tekrar aynı görevine dönmüştür. Sırayla Karaköy Arap Camii imamlığı (1923), Nûru Osmaniye Camii imamlığı (1926-1940) ve Nuru Osmaniye Kur'ân Kursu öğretmenliği (1940-1950) görevlerinde bulunmuştur. Tevazuu ve nüktedanlığı ile tanınan Akkuş, neva perdesi üzerinde uşşak dörtlüsü kalışlarını sıkça kullanarak kulağa hoş gelen tatlı sesi ile okuduğu aşırı, halkın gönlünde hoş lezzetler bırakmış, sevilmiş ve itibar görmüştür. Kendine has tarzıyla bir ekol sahibi olan Akkuş, 1970 yılında emekli olmuş ve 1972 senesinde vefat etmiştir. Kabri, Levent Zincirlikuyu'daki aile kabristanlığındadır.¹⁷

1.2.3. Reîsü'l-Kurrâ İsmail Bayrı (1905-1972)

İsmail Bayrı, 1905 yılında Yunanistan'ın Serez şehrinde dünyaya gelmiştir. Serez'de ilkokulu bitirdikten sonra İstanbul'a gelmiş ve Üsküdar

¹² Mustafa Zeki Terzi, "Trabzon'un Büyükliman Havzasında Dini Hayatın Gelişmesinde ve Şekillenmesinde Etkili Olan Şahsiyetler", *I. Uluslararası Geçmişten Günümüze Dini Hayat Sempozyumu, Bildiriler Kitabı*, İstanbul 2016, C: I, s. 276; Adnan Cora, "Vakfıkebir Müftüsü Abdulvehhâb Eren Hoca Efendi'nin Şahsiyeti, Tarikat Nisbesi, Resmi Görevi ve Çevresine Etkileri", *I. Uluslararası Geçmişten Günümüze Dini Hayat Sempozyumu, Bildiriler Kitabı*, İstanbul 2016, C: I, s. 170.

¹³ *Reîsü'l Kurrâ Mehmet Eren, a.g.e.*, 26; Şükrü Öztürk, *Trabzon'lu Kur'ân Hadimleri Cumhuriyet Döneminde Kur'ân'a Hizmet Etmiş Bazı Simalar*, Ankara 2018, s. 111.

¹⁴ Öztürk, *a.g.m.*, s. 111

¹⁵ Cora, *a.g.b.*, C: 1, s. 168-169; Terzi, *a.g.b.*, C: II, s. 269-274; Öztürk, *a.g.m.*, s. 112.

¹⁶ Cora, *a.g.b.*, C: 1, s. 168.

¹⁷ Mehmet Ali Sarı, *Beyoğlu'nda Bir Hafız*, Timaş Yayınları, İstanbul 2016, s. 415-417; Recep Akakuş, "Akkuş Hasan", *DİA*, İstanbul 1989, C: 2, s. 275-276.

Askerî Rüşdiyesi'nde eğitime başlamıştır. Bir tren kazasında iki ayağını da kaybetmiş ve daha sonraki yıllarda “Kesik Bacak İsmail Efendi”, bazen de “Bacağı Kesik İsmail Efendi” lakabıyla anılmaya başlanmıştır. Dayısı Serezli Ahmed Şükrü Efendi'de hafızlığını tamamlamış ve reisü'l-kurrâ Hamdi Efendi'den *'aşere, takrîb ve tayyibe icâzeti* almıştır. 1942 yılında Afyon Merkez Kur'an Kursu öğretmenliği ve 1952-1972 yıllarında Fatih Dülgerzâde Kur'an Kursu öğretmenliği görevlerinde bulunmuştur. Bu görevleri sırasında onlarca öğrenciye kıraat ilmi icazeti vermiştir. İsmail Efendi, 1972 yılında emekli olmuş ve aynı yıl vefat etmiştir. Kabri, Edirnekapı Şehitliği'ndedir.¹⁸

1.3.Öğrencileri

Mehmet Eren, hayatı boyunca büyük bir özveri ile Kur'an'a hizmet etmeyi kendine şiar edinmiştir. Gittiği her ilde ve görev yaptığı her yerde imam ve müezzinleri okutmuş, Kur'an Kursu ve İmam Hatip Lisesi açıp orada öğrenci yetiştirmiştir. Bazı öğrencilerine de kırâat ilimlerini okutmuş ve icazet vermiştir.¹⁹ O, okuttuğu öğrencilerin maddi durumları ile de ilgilenmiş, ramazan ayında camilere göndererek mukabele okutturmuş, sinema ve sigara olmak üzere onları zararlı alışkanlıklardan korumaya çalışmıştır. Öğrencileri, hocalarının okuyuş tarzını gittikleri yerlerde uyguladıklarından *asker hafız ekolü* zamanla tüm Türkiye'ye yayılmıştır. Günümüzde Adapazarı Merkez, Hasırcılar, Aziziye Kur'an Kurslarında ve İlahiyat fakültelerinde Mehmet Eren'in ekolünün devam ettiğini söyleyebiliriz.

Mehmet Eren Hoca'nın, hayatı boyunca okuttuğu öğrenci sayısının binleri aştığı ifade edilmektedir. Kurrâ hafız Ali Özdin, mevlithan kurrâ hafız Nihat Ulu, Ankara İlahiyat Fakültesi Kur'an-ı Kerim hocası Demirhan Ünlü, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi hocalarından Yusuf Ziya Kavakçı, müftülerimizden Şükrü Şükür, vakıf insanı Ali Rıza Öztürk, İlahiyat fakültesi dekanlarından Hüseyin Tural, imam Hatip Lisesi müdürlerinden Remzi Yavuz, müftü ve akademisyenlerimizden Hayrettin Öztürk²⁰ bunlardan sadece bir kaçıdır.

1.4.Görev Yaptığı Kurumlar

Mehmet Eren Hoca, ilk görevine 1936 yılında Nuru Osmaniye Camii müezzini olarak başlamış, 1938 yılında Fatih Kâtip Muslihiddin Camii müezzini, 1940 yılında Hoca Kasım Günani Camii imamı ve ardından Mahmut Paşa Camii imamlığı görevlerinde bulunduktan sonra 1941 senesinde Afyon'a Kur'an Kursu öğretmeni olarak atanmıştır. 1 sene sonra askerlik görevini

¹⁸ D.İ.B. Mushafları İnceleme Kurulu, Esâmî-i Kurrâ Defteri, s. 81, 99, Recep Akakuş, “İsmail Efendi (kesikbacak)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2001, C: 23, s. 96.

¹⁹ Ali Özdin ile yapılan mülakat, 08.08.2020. 11.35.

²⁰ *Reisü'l Kurrâ Mehmet Eren, a.g.e., s. 237.*

yapmak üzere Adapazarı'na gitmiş ve 1942 senesinde Adapazarı'nda başladığı askerlik görevini 1945 senesinde tamamlamıştır.²¹ Askerliği esnasında tümen komutanının izniyle eşini de yanına almıştır.²² Okuduğu Kur'ân'dan etkilenen tümen komutanı Fikri Paşa'nın iltifatına mazhar olmuş ve haftanın iki gününde Paşa'nın evinde Kur'ân okumaya başlamış ve onun emriyle komutanlara, erlere, sivillere ve imamlara dersler vermeye başlamıştır. Bu derslerini hem askeriyede hem de hafta sonları izinli çıktığı günlerde şehirde imam ve müezzinlere vermiştir. Güçlü sesi ve Kur'ân öğretmedeki kabiliyeti ve dirayeti ile kısa bir zamanda sevilmiş ve halk tarafından *asker hafız* ismiyle anılmaya başlanmıştır.

1.5. Adapazarı'nda İmamlık ve Müftülük Müsevvidliği

Askerlik dönüşü, Adapazarı halkı asker hafızı Afyon'a göndermek istememişler ve şehrin ileri gelenlerinden bir grup kanaat önderi, devrin başbakanına giderek ricacı olmuşlar ve böylece görev yeri Afyon'dan Adapazarı'na alınmıştır.²³ İlk görevine Hasırcılar Camiinde imam olarak başlamış ve aynı zamanda Kur'ân okutmayı da sürdürmüştür. Zamanla Hasırcılar Camii, dışardan da gelen öğrencilerle adeta bir medreseye dönüşmüştür.²⁴ Hasırcılardaki bu görevinin yanında, 1960 tarihinde Adapazarı'nın en büyük camisi olan Tozlu Camii'nde de görev yapmaya başlamıştır.²⁵ Ayrıca Adapazarı müftülüğünde kâtip (müsevvid)²⁶ olarak da görevlendirilmiştir. Bu arada yapımına öncülük ettiği Adapazarı İmam Hatip Lisesinde de Kur'ân ve dini bilgiler dersleri vermeye devam etmektedir. Hem kâtiplik, hem imamlık ve hem de İmam Hatipte öğretmenlik görevlerini icra ederken bir kişiye üç görevin verilemeyeceği kaydından hareketle²⁷ 26.01.1960 tarihinde Tozlu Camii'ndeki görevinden alınmıştır. 1 sene sonra İmam Hatip Lisesindeki görevinden ayrılarak tekrar Tozlu Camiine imam olmuştur.²⁸ 1961 yılında Edine iline müftülük kâtipi olarak atanmış,²⁹ 6 ay görev yaptıktan sonra halkın arzu ve gayretleri ile 1962 yılında tekrar eski görevi Adapazarı müftülüğü kâtipliğine döndürülmüştür.³⁰

²¹ D.İ.B., Arşiv Dosyası, Terhis Tezkeresi, 26. 4. 1945, s. 23.

²² Eren, *Öğemişim*, s. 4; *Reisü'l Kurrâ Mehmet Eren, a.g.e.*, s. 90.

²³ D.İ.B., Arşiv Dosyası, no: 3477, tarih: 1.3.1953, s. 1.

²⁴ D.İ.B., Arşiv Dosyası, Hal Tercümesi, s. 16; Tahakkuk Cetveli, 21.1.1959; D.İ.B., Arşiv Dosyası, no: 12181, tarih: 25.5.1969.

²⁵ D.İ.B., Arşiv Dosyası, no: 4, tarih: 23.3.1960, s. 8; D.İ.B., Arşiv Dosyası, no: 7242, tarih: 6.4.1960, s. 7.

²⁶ D.İ.B., Arşiv Dosyası, Hizmet Cetveli, s. 20, *Reisü'l Kurrâ Mehmet Eren, a.g.e.*, 121

²⁷ D.İ.B., Arşiv Dosyası, no: 2261, tarih: 6.1.1961, s. 4.

²⁸ D.İ.B., Arşiv Dosyası, no: 8018, tarih: 3.3.1961, s. 10.

²⁹ D.İ.B., Arşiv Dosyası, no: 21532, tarih: 22.7.1961, s. 9.

³⁰ D.İ.B., Arşiv Dosyası, no: 31292, tarih: 17.11.1960, s. 28.

1.6.Kocaeli, Giresun ve Amasya Müftülüğü

Mehmet Eren, 26. 08. 1957 senesinde girdiği müftülük imtihanını kazanarak müftü olma hakkını elde etmiş ve 27 Ekim 1962 yılında İzmit müftüsü olarak atanmıştır.³¹ İzmit müftüsü iken 9 Nisan 1964 yılında hacca giderek bu kutsal görevi icra etmiştir.³² 27 Ekim 1962-13 Şubat 1967 yılları arasında İzmit müftülüğü yapmış ardından Giresun müftüsü olmuş ve 13 Şubat 1967-1 Aralık 1973 yılları arasında da Giresun müftüsü olarak görev yapmıştır.³³ Son olarak 10 Aralık 1973 tarihinde Amasya müftüsü olmuş ve bu görevi yaparken 2 Ekim 1975 yılında emekli olmuştur.³⁴

Mehmet Eren, resmi olarak İstanbul'da başlayıp Amasya'da tamamladığı 36 yıllık görevinde İmam Hatip Liseleri açmış, talebe yetiştirmiş ve emekli olduktan sonra da fahri olarak öğrenci okutmaya devam etmiştir. Bu sebepten öğrencilerinin sayısı binleri aşmıştır.

1.7.Halvetî ve Nakşî Postnişinliği Görevi

Mehmet Eren'in babası halvetî ve nakşî mürşidi kâmillerinden Abdulvahhâb Efendi, vefat etmeden önce 25 Şubat 1963 yılında oğlu Mehmet Eren'e bir mektup yazarak tarikattaki görevini ona devretmiştir. 7 Mart 1963 yılında Şeyh Abdulvahhâb Efendi vefat edince bu görevi Mehmet Eren üstlenmişti. Ancak resmi görevlerinden dolayı bu görev bir müddet daha halifeler tarafından icra edilmiş, Mehmet Eren de zaman zaman bu toplantılara iştirak etmiştir. 1975 yılında emekli olunca Beşikdüzü'ne yerleşmiş ve tekkedeki mürşitlik görevini fiili olarak yapmaya başlamış ve 2007 yılında vefat edene kadar bu görevini sürdürmüştür. Kur'an'daki mahareti, hitabeti ve liderlik vasfı ile tarikatı ayakta tutmuş ve tarikata yeni birçok mürid kazandırmıştır. Vefat edince oğlu Vahap Eren tarikatın başına geçse de İstanbul'daki görevinden dolayı Beşikdüzü'ne gelememiş, halifeler üzerinde etkin bir rolü de olmadığından ayrılıklar başlamış tarikat; Şalpaazarı, Eynesil, Beşikdüzü ve Akçaabat olmak üzere dört kola ayrılmıştır. Halifelerin ölümüyle tarikat daha da küçülmeye devam etmiş ve her ne kadar zaman zaman toplantılar yapılsa da o eski ihtişamından geriye fazla bir şey kalmamıştır.

1.8.Vefatı

Mehmet Eren, 17. 11. 2007 tarihinde 86 yaşında vefat etmiş, Bahriye Nazırı Hasan Hüsnü Paşa'nın (1832-1903) Akkise köyünde yaptırdığı³⁵ Erenler tekkesinde babası şeyh Abdulvahhâb ve dedesi Hacı İbrahim Efendi'nin yanına

³¹ D.İ.B., Arşiv Dosyası, no: 103068, tarih: 10.2.1973, s. 31

³² D.İ.B., Arşiv Dosyası, no: 6498, tarih: 20.3.1964, s. 17.

³³ D.İ.B., Arşiv Dosyası, no: 409, tarih: 3.1.1967.

³⁴ D.İ.B., Arşiv Dosyası, no: 103068, tarih: 10.02.1973, s. 31.

³⁵ Cora, a.g.b., I, 167.

defnedilmiştir.³⁶ Vasiyeti üzere gasil işi; Mustafa Balta, Seyfeddin Demirci, Mehmet Öztürk, Âdem Kılıç, Hasan Öztürk; Kabrin kazımı ve defin işi Mehmet Sinan tarafından yapılmış, namazı Beşikdüzü Çakmak Camiinde kılınmış ve Mülk süresini yeğeni Hafız Ahmet Eren okumuş, müridan grubu eşliğinde defin işi gerçekleşmiş ve hanesinde yedi gece Yâsîn ve Mülk süresi okunarak vasiyet yerine getirilmiştir.³⁷

1.9.Eserleri

Mehmet Eren'in, *Erenler Sohbeti* adlı müridan grubuna yazdığı; tavsiyelerin, öğütlerin ve duaların yer aldığı, tasavvufi bilgilerin ağırlıklı olarak işlendiği bir eseri vardır. Bunun yanında ayrıca tarikatla ilgili bazı eserlerin tercüme ve sadeleştirme çalışmaları da bulunmaktadır.

2. Mehmet Eren'in Kur'an Eğitim-Öğretim Metodu

Osmanlıda kıraat ilmi ('aşere-takrib ve tayyibe) *dâru'l-kurrâ* ve hafızlık da *dâru'l-huffâz* tarafından yapılıyordu. Küçük çocuklar ise *küttâb* ya da meşhur ismiyle *mekteb-i sibyanda* eğitimlerini görüyorlardı. Tevhidi Tedrisat kanunu yürürlüğe girince Osmanlıdan beri devam edegelen *dâru'l-kurrâların*³⁸ görevi Kur'an Kurslarına devredildi. Bu kurslarda Kur'an ezberletiliyor ve tecvid okutuluyor ama kıraat ilmi okutulmuyordu.³⁹ Medreseler kapatılınca din adamı eksikliği ortaya çıktı ve bunun için *Dâru'l-Fünûn'da* bir İlahiyat Fakültesi, imam ve hatip yetiştirmek için ülkenin her tarafında 29 tane İmam Hatip Mektebi açıldı. 1930 yılında İmam Hatip Mektepleri ve 1933 yılında da *Dâru'l-Fünûn* İlahiyat Fakültesi öğrenci bulamadığından kapandı. 1950 yılına kadar Kur'an eğitimi Kur'an Kursları tarafından yürütüldü.⁴⁰

Mehmet Eren Hoca da o dönemin diğer hocaları gibi çok zor şartlar altında görev yapmış, fiziki açıdan elverişsiz mekânlarda eğitim-öğretimlerini sürdürmüşlerdir. Kur'an eğitim-öğretimi yapacak binaları olmadığından eğitimlerine camilerde devam etmişler ancak burada da özellikle kışın zorlu geçtiği dönemlerde ısınma sorunu ile karşı karşıya kalmışlar ve bu sebepten küçük camileri tercih etmişlerdir. Küçük bir cami olan Hasırcılar hem Kur'an

³⁶ Terzi, a.g.m. s. 279

³⁷ Eren, *Özgeçmişim*, s. 3, *Reisü'l Kurrâ Mehmet Eren, a.g.e.*, s. 243.

³⁸ Ali Osman Yüksel, *İbnü'l- Cezeri ve Tayyibetü'n-Neşr*, İstanbul 1996, s. 168-171; Necati Tetik, "Türkiye'de Başlangıcından Günümüze Kadar Kıraat İlminin Öğretiminde Takip Edilen Usul ve Esaslar", *M. Rüşti Aşıkutlu Anısına II. Kur'an ve Kıraati Sempozyumu, S.Ü.İ.F.*, (2006), s. 83-84.

³⁹ Mustafa Çağrıncı, "Kur'an Kursu", *TDVİA*, TDV Yayınları, Ankara 2002, C: 26, s. 423-425; Ahmet Koç, "Kur'an Kurslarında Din Eğitimi", *Din Eğitimi*, Ankara 2012, s. 352.

⁴⁰ Zeki Salih Zengin, "Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Kur'an Kurslarının Kurulması ve Gelişimi", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C: 11, S: 2, 2011, s. 4; Koç, a.g.m., s. 353.

Kursu hem de cami olarak kullanılmıştır. Bu eğitimlerde yaş sınırı gözetilmemiş küçük-büyük demeden her gelen okutulmuştur.

2.1. Ta'lîm ve Tashîh-i Hurûf Eğitim-Öğretim Metodu

Ta'lîm, kelime olarak “öğretmek” manasına gelir.⁴¹ Terim olarak; harf ta'lîminin ve tecvid kurallarının hoca-talebe arasındaki uygulamalı eğitimidir. Bu eğitimde harflerin tecvidi, mahreç ve sıfatları uygulamalı olarak öğretilmektedir. Bu eğitim-öğretim faaliyetine de *tashîh-i hurûf eğitimi*⁴² adı verilmektedir.

Mehmet Eren'in Kur'ân eğitim metodunda iki husus dikkati çekmektedir:

Birincisi; Fatiha-Duhâ sureleri okunurken her defasında Fâtiha da beraber okunmaktadır. Fatiha suresinin her dersten önce okunma gerekçesi şudur: Hicr suresi 87. Ayette; “Andolsun ki Biz sana tekrarlanan yedi ayeti ve yüce Kur'ân'ı verdik” buyurulmaktadır. Bu ayette Fatiha suresinin sürekli tekrar edildiği ve bu sebepten namazda Fatiha'nın zammı sure ile okunduğu bilinmektedir. Burada ayete ve sünnete ittiba için bu uygulama esas alınmıştır.

İkincisi; *kalfalık* ve *çıraklık* sistemidir. Mehârîc-i hurûf ve harf ta'lîminde ileri seviyede olan öğrencilere hocası tarafından çalıştırması ve derse hazırlaması için öğrenci verilmekte ve onlar da öğrencileri derse hazırlamaktadır. Hocanın yardımcısı olan kalfa kendisine emanet edilen öğrenciye harf ta'lîmi yaptırmakta, ezberlerini dinlemekte, hatalarını düzeltmekte ve sonra da nihai dersini vermek üzere hocasına göndermektedir. Kurrâ hâfız Ali Özdin Hoca Mehmet Eren'in en önde gelen kalfalarındandır.

Şimdi Mehmet Eren'in Kur'ân eğitim metodundaki uygulamalarını merhale merhale vermeye çalışalım:

2.1.1. Harflerin Doğal Halleriyle Okunuşu: Mehmet Eren, ta'lîm derslerine Arapçadaki 29 harfi doğal halleriyle tanıtarak başlardı. Harflerin mahreçleri üzerinde durur, tashihini ve seslendirmesini yapar, ince ve kalın harflere dikkat çeker ve bunlardan sonra öğrencilerini okutmaya başlardı.

Örneğin; *Elif üstün-e*, *elif esre-i*, *elif ütru-u*: الف أترأ - الف أسر إ - الف أستن أ - الف أستن أ Ardından üç hareke ile *e-i-ü* = -أ-إ-أ şeklinde okuturdu.

2.1.2. Harekelerle Medli Okuyuş: Mehmet Eren, harfleri üstün, esre ve ötre ile *ê-î-û* = -أ-إ-أ şeklinde medli olarak okuturdu. Bundan amaç, harflerin doğal haliyle mahreç ve sıfatı tam temayüz etmesi içindi. Bununla birlikte harfler seslendirilirken ağız ve dudak hareketleri de kontrol edilirdi.

⁴¹ Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arabî*, Beyrut, 1414, “alm”, C: 12, s. 418; Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Tehzibu'l-luğa*, thk. Muhammed 'İvaz, Beyrut, 2001, “alm”, C: 2, s. 253; İbrahim Mustafa, *el-Mu'cemu'l vasît*, Mısır 1980, s. 624.

⁴² Ramazan Pakdil, *Ta'lim, Tecvid ve Kıraat*, MÜFV Yayınları, İstanbul 2017, s. 85-86.

2.1.3. Cezimli Okuyuş: Mehmet Eren, *hemze* ile *be* harfini cezmler; *Elif bâ ilen üstün-eb, elif bâ ilen esra-ib, elif bâ ilen ütru-üb* = - الف بآ إيلن أوستن أب - اليف بآ إيلن أسر إب- الف بآ إيلن أتر أب şeklinde bitiştirerek seslendirir ve bu uygulamayı son harfe kadar devam ettirirdi. Harf ta'lîminde sükûna hareke vermenin büyük bir hata olduğunu ifade eder ve birbirine yakın harflerin telaffuzu üzerinde özenle dururdu.

2.1.4. Şeddeli Okuyuş: Mehmet Eren, her harfin başına *hemze* getirerek şeddeden sonra fetha vererek; *ebbe-ibbi-übbü* = ابب - ابب - ابب ve ardından *ebbâ-ibbi ve übbü* = ابب - ابب - ابب şeklinde şedde ile beraber medli olarak okuturdu. Bu uygulamaların her aşamasında talebe imtihan edilirdi.

Şedde uygulamasında aşağıdaki harflerin telaffuzlarına özellikle dikkat çekilir, onların mahreç ve sıfatlarındaki inceliklere özellikle değinilir.

a) Cim harfinin şeddeli hali olan “*ecce*” uygulaması: Bu harf Türkçemizde kullandığımız “*c*” sesiyle, ses olarak aynı olup fakat harfin çıkış yeri, dil ucunun üst damağa yapışmasıyla değil, dil ortasına yakın bir yerden çıkmasıdır. Her iki okuyuş da müşafehe yoluyla gösterilirdi.

b) Şeddeli uygulamada “*ra*” harfi: Bu harfte tekrîr sıfatına dikkat edilir ancak bu sıfatın arka arkaya birkaç “*r*” şeklinde algılanmamasına özen gösterilirdi.

c) “*şin*” harfinin telaffuzu: Bu harfin, dil ucundan değil de dil ortasından çıkmasına ve “*şin*” harfinin aynı “*ce*” gibi dil ortasına doğru olduğuna ancak mübalağa da yapılmamasına özen gösterilirdi.

d) Dâd harfinin telaffuzu: “*Dad*” harfi telaffuzu zor olan harflerden biridir. Dilin sol veya sağ yahut her iki yan üst azı dişlere hafifçe değdirilir, dil kökü ve ortası üst damağa yükselir, dilin ucu ise serbest kalır ve bu esnada *zâ* sesine benzer hafif bir vızıltı duyulur. Buna *dâd* vızıltısı denir. Azı dişlerinden ve dil kenarından çıktığı için bu, *dâd* sesidir.⁴³

Dil ucu iki azı dişi arasına girerek ve harfe *istitale* sıfatı verilerek okunan bir harftir. Sudan’ın bazı bölgelerinde yaşayanlar bu harfi kalın lâm, “*lam-ı mufahhame*” gibi, Iraklılar ve Türkler *zâ* (ظ) harfine yakın bir sesle ve Mısırlılar ise genelde kalın *dâl* (د) harfine benzer bir şekilde çıkarmaktadırlar.⁴⁴

⁴³ Ali Rıza Sağman, *İlaveli Yeni sağman Tecvidi*, İstanbul, 1964, s. 38; Detaylı bilgi için bkz. Hayrettin Öztürk, *Kur’ân-ı Kerim Kırâatinde Dâd Harfi ve Dudak Tâlîmi*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2018, s. 26.

⁴⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Şemsuddîn İbn Neccâr, “Ğâyetü’l-murâd fi m’arifeti ihrâci ed-dâd”, *Mecelletü’l-mecma’-l-‘ilmî el-İrâkî*, thk. Taha Muhsîn, Bağdat, 1988, C: 39, S: 2, s. 252-253; Saçaklızâde Muhammed b. Ebû Bekr el-Mar’aşî, *Cühdü’l Mukill*, thk. Salim Kadduri el-Hamed, Umman 1429, s. 300.

Mehmet Eren Hoca bu harfi *dâd* harfinin mahreç ve sıfatı ile uyumlu bir şekilde akıcı bir tarzda okumaktadır.⁴⁵ Araplar bu harfe şiddet sıfatı vererek okumaktadırlar.⁴⁶ Yani *dâl* (د) ve *te* (ت) harflerini idğam ederken sesi kesmektedirler ki bu kitâbî uygulamalara uymamaktadır. Çünkü *dâd* harfi, *rihvet* sıfatından dolayı ses ve nefesin birlikte akmasını gerektirmektedir. Türkiye’de reîsü’l-kurrâ Mehmet Eren (asker hafız), Şeyhu’l-kurrâ Ali Haydar Özak ve Arap âleminde Muhammed Mahmûd el-Husarî’nin (1917-1980)⁴⁷ bu harfi diğerlerine nazaran sıfatlarına daha uygun olarak telaffuz ettiği görülmektedir.⁴⁸

e) “*Za*” harfinin şeddeli uygulaması: Bu harf, kalın bir okuyuşla dil ucu üst damağa dokunmak suretiyle peltek olarak okunmaktadır.

f) Şeddeli “*nun*” ve şeddeli “*mim*” harflerinin uygulamaları: Diğer harfler şeddeli olduklarında yalnız şeddeleri ortaya çıkmakta fakat bu iki harf telaffuz edildiğinde hem şeddeleri hem de ğunneleri belirtilerek okunmaktadır.

g) Sakin harf ve *lâm-ı teşdîd*: Sakin harfe hareke verme ile ilgili hatâlar lahn-ı celîye girmektedir ki bundan şiddetle kaçınılırdı. Örneğin: والعصر kelimesindeki *lam* harfine kesre hareke vererek okunması gibi.

ğ) İnce ve kalın harf uyumu: Mehmet Eren’in üzerinde titizlikle durduğu konulardan birisi de budur. اَلَيْسَ اللهُ بِأَحْكَمَ الْحَكِيمِينَ ayetinde olduğu gibi bazı harflerin uygulamasında bazı hatalar yapılmaktadır. Bazıları, *sîn* harfinden Allah’ın yüce ismine geçerken Allah lafzını kalın okurken *sîn* harfini de kalın okumaktadır. Burada *sîn* harfi ince, lafzatullah ise kalın okunmalıdır. Aynı durum kalın harften ince harfe geçerken de yapılmaktadır. Örnek olarak اَلَمْ نَشْرَحْ اَلْمَشْرُوحِ ayetinde *sâd* (ص) harfi kalın okunurken *dâl* (د) harfi ince okunmalıdır. Ama uygulama bunun tersi olursa bu hatalı bir okuyuş olur.

2.1.5. Namaz İçindeki Dualar: İkinci aşamada namaz içindeki dualar ta’lîm ettirilmektedir. Burada iftitah tekbirindeki (başlangıç tekbiri) hemzelerin şiddet sıfatına dikkat edilmektedir. Aksi takdirde hemzedeki şiddet sıfatı tam vurgulanmazsa hemzeler belirsiz olur ve bu da bir anlamda *teshile* yol açar. İkinci olarak rukûdan kalkışta okunan سمع الله لمن حمده lafzında geçen özellikle “*ayn*” harfi ile hemzenin karıştırılmamasına özen gösterilmesidir. Ezan ve kamet lafızları önce *vakf* haliyle sonra da *vasl* haliyle ta’lîm ettirilir, lafza-i celâlin *vasl* edilmesi halinde dammeli okuyuş, fethalı okuyuşa tercih edilmektedir. Selam verirken de esselâmdaki *lam* harfinin bir eliften fazla uzatılmasından şiddetle kaçınılmalıdır.

⁴⁵ Ali Topuz’dan temin edilen ses kaydı, 5.dk 58.sn, 6.dk 16.sn, 6.dk 26.sn.

⁴⁶ <https://www.youtube.com/watch?v=aky9E6zRRI4>, 2.dk 46.sn.

⁴⁷ Bkz. Mahmûd Halîl el-Husarî, “Husarî Mahmûd Halîl”, *TDVİA*, İstanbul 1998, C: 18, s. 412-413.

⁴⁸ <https://www.youtube.com/watch?v=krA3W-QDzWU>, 6.dk 38.sn; <https://www.youtube.com/watch?v=MHUGR3Ejlv8>, 56 sn.

2.2. Mehmet Eren'in Dudak Ta'lîmindeki Uygulamaları

Tecvid kitaplarında *dudak ta'limi* müstakil bir başlık altında değerlendirilmez. Bu konu *harf ta'limi*, “*tashih-i hurûf*” ve “*mahârici hurûf*” adı altında işlenmiştir. Dudak ta'limi, ilk defa Ali Rıza Sağman Hoca tarafından müstakil bir başlık altında ele alınmıştır.⁴⁹ Bu usûl, hocadan talebeye şifahi yolla aktarılmakta ve harf ta'liminde dudakların aldığı şekli ifade etmektedir.⁵⁰ Bu sebepten bazı hocalar ve okuyucular dudak ta'lîmine fazla önem vermezken⁵¹ bazıları da ciddiyetle üzerinde durmaktadır. Dudak hareketleri, Kur'ân tilavetinde güzelliğin doruk noktası ve Kur'ân tilavetinde bir sanattır.⁵² Mehmet Eren, dudak ta'lîmini ayrı bir ilim olarak görmemiş ancak Kur'ân okurken dudak hareketlerine önem vermiştir. Onun dudak ta'limi uygulamasının inceliklerini şu şekilde özetlemek mümkündür:

2.2.1. Fetha Harekede Dudakların ve Ağızın Şekli: Fetha harekede sese yön vermek için alt çenenin aşağı doğru meyletmesi ile ağızın açılması durumudur.⁵³ İnce harflerde “e” ile “a” arası bir ses verilirken dudakların vaziyeti doğaldır ve çene yapısı da kalın harfe göre biraz daha kapalıdır. Kalın harflerde dil, kökü ile beraber damağa doğru kaldırılmak suretiyle “a” sesi verilir. İnce harfe göre alt çene biraz daha düşüktür.⁵⁴

2.2.2. Kesrede Dudaklar ve Ağız: Lügatta *kırmak* anlamına gelen *kesre*, tecvîd ilminde; sesi “i” ye yönlendirmek için alt çeneyi geriye doğru indirerek ağızı hafif açık bırakmaktır.⁵⁵ Kesre hareketinin mahrecinde dudaklar doğal hali üzere olmalıdır. İnce ve kalın harflerin telaffuzunda bir değişiklik olmazken seslerde farklılık olmaktadır. قِيلَ vb kelimelerin telaffuzunda ses, “i” foneminden “i” ye doğru meylederken, فِيهِ vb. kelimelerde ise direkt “i” fonemi verilmektedir.⁵⁶ Bu bilgiler müşafefe yoluyla öğrenilmelidir.

2.2.3. Dammede Dudaklar ve Ağız: Sözlükte yummak, birleştirmek, bitişirmek manasında kullanılan *damme*, tecvîd’de dudakları, aralarında boşluk

⁴⁹ Ali Rıza Sağman, *İlaveli Yeni sağman Tecvidi*, İstanbul 1964, s. 38; Öztürk, *Kur'ân-ı Kerim Kırâatinde Dâd Harfi ve Dudak Tâlimi*, s. 35.

⁵⁰ Pakdil, *a.g.e.*, s. 110-112.

⁵¹ Abdurrahman Gürses dudak ta'limi üzerinde pek durmazdı. Bkz. Pakdil, *Tâlim Tecvîd ve Kırâat*, s. 121-122; Naci Demirci, *Abdurrahman Gürses'in Kırâat İlmi Eğitimindeki Yeri*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Rize Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, SBE, 2013, s. 75-80.

⁵² Sağman, *a.g.e.*, s. 38.

⁵³ Öztürk, *Kur'ân-ı Kerim Kırâatinde Dâd Harfi ve Dudak Tâlimi*, s. 37.

⁵⁴ Pakdil, *a.g.e.*, s. 113.

⁵⁵ Öztürk, *Kur'ân-ı Kerim Kırâatinde Dâd Harfi ve Dudak Tâlimi*, s. 38.

⁵⁶ Detaylı bilgi için bkz. Mehmet Şeker, *Ali Haydar Özak ve Mehmet Eren'in Kırâat İlmindeki Yeri*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kilis 7 Aralık Üniversitesi, SBE, 2021.

kalacak şekilde yumuş ileri doğru sürmektir.⁵⁷ Ancak burada dudaklar yumulurken iki dudak arasındaki boşluk fazla olursa ince harfler kalın telaffuz edilmiş olur ve bu da büyük hataya neden olur. Mehmet Eren Hoca damme harekeyi, “u” “ü” arası ancak “u” harfine daha yakın bir ses ile okumaktadır. Eğer ötre hareketli harften sonra *vāv* (و) harfi gelirse, dudaklar ötreye göre biraz daha ileri götürülür. Yani bir kelimenin sonu damme ile biter öbür kelimenin başı *vāv* ile başlarsa damme üstü damme kuralı uygulanır. *Vāv* harfinde dudak dammeye göre iki misli ilerde olur. Ama bu “*hüve*” kelimesinde olduğu gibi aynı kelimedede uygulanmaz. Sebebi hem telaffuzda zorluk olur hem de sekte yapılma endişesi doğar. *Vāv* harfinde dudağı ileri götürmek isterken ara kesilir ve bu da sekteye sebebiyet verir.

2.2.4. Sakin Harflerde Dudakların Konumu: Sâkin harflerde dudaklar kendinden önceki harfin harekesine göre şekil alır. Yani تَعْلَمُونَ - مُسَبِّدِينَ gibi kelimelerde vakf yapıldığında son harfin harekesi öncesine tabi olarak okunur. Eğer vakf halinde son harfin harekesi *sakin*, ondan öncesi de *sakin* olursa bu durumda onun öncesine bakılır. Eğer ötre ise dudaklar ilerde, fetha ve kesre ise dudaklar geride telaffuz edilir. تَعْلَمُونَ kelimesinde dudaklar huni şeklinde büzülmüş bir halde vakf yapılırken, مُسَبِّدِينَ kelimesinde dudaklar geride vakf yapılır. قُلْ بَلْ مَلَأَ gibi kelimelerde birinci lâm’da dudaklar dammeden dolayı ileride, ikinci lâm’da dudaklar fethadan dolayı geride olur.

2.2.5. İzharda Dudaklar

a) İzhâr-ı Lisânî (dil izharı): Örnek: مِنْ خَيْرٍ kelimesinde nûn (ن) harfinde dudaklar geride, عَفْوَرٌ حَلِيمٍ kelimesinde râ’nın telaffuzunda dudaklar ileride tutulur.

b) İzâr-ı Şefevî (dudak izharı): Dudak izharında dudakların şekli mâkablinin harekesine göre şekil almaktadır. Örnek: هُمْ يُرَاؤُنْ ve هُمْ فِيهَا gibi kelimelerde *mîm* harfinin telaffuzu esnasında makablinin harekesinin ötre olmasından dolayı dudaklar ileride tutulur. Diğer örnekler; “hüm fihi” (هُم فِيهِ), “leküm dînüküm” (لَكُمْ دِينُكُمْ) gibi.

c) İzhâr-ı Kameriyye: الْقَمْرُ و kelimesindeki lâm harfinde dudaklar geride olur.

d) İzhâr-ı Kelime-i Vâhîde: İdgam maalğunne izharı da denilen نُنِّيَا kelimesinde dudaklar ileride, قَتَّانٍ kelimesinin izhârında dudaklar geride tutulur.

2.2.6. İhfâda Dudaklar

a) İhfâ-i Lisânî (Dil İhfâsı): إِنَّ كُنْتُمْ kelimesinde birinci ihfâda (*in*), dudaklar geride, ikinci ihfâda (*küntüm*), dudaklar ileride tutulur.

⁵⁷ Öztürk, *Kur’ân-ı Kerim Kırâatinde Dâd Harfi ve Dudak Tâlimi*, s. 38.

b) İhfâ-i Şefevî (Dudak İhfâsı): تَرْمِيهِمْ بِحَجَّارَةٍ gibi kelimelerde sâkin mimden önceki harfin harekesi kesre ya da fetha olursa dudaklar geride tutulur. Ancak sâkin mîmden önceki harfin harekesi damme olursa dudaklar ileride tutulduktan sonra hızla geri çekilerek *bâ* (ب) harfi okunur. رَبُّهُمْ بِهِمْ örneğinde olduğu gibi.

2.2.7. İklâbda Dudaklar

a) Fethadan Fethaya: Dudaklar geride tutularak iklâb uygulanır: بَغِيًّا بَيْنَهُمْ

b) Fethadan Kesreye: Dudaklar geride olarak iklâb uygulanır: أَنْبِيَهُمْ

c) Fethadan Dammeye: İklâbın uygulanışı esnasında dudaklar geride tutulduktan sonra hızlı bir şekilde ileri götürülür ve *bâ* harfi okunur: يَنْبُوعًا - بَوْرًا - قَوْمًا

d) Kesreden Kesreye: Dudaklar geride tutulur. *Min bilâdin* örneğinde olduğu gibi.

e) Kesreden Fethaya: Dudaklar geride olarak iklâb uygulanır: مَنْ بَعْدَ

f) Kesreden Dammeye: Dudaklar bir buçuk elif miktarı geride tutulduktan sonra hızlı bir şekilde ileri götürülür ve *bâ* harfi okunur: مَنْ بَطُونٍ

g) Dammeden Dammeye: Dudaklar ileride okunur, geri çekilmez: صُمٌّ بُكْمٌ - سُنْبُلَةٌ -

ğ) Dammeden Kesreye: Dudaklar ileride yeterince tutulduktan sonra (1,5 elif miktarı), hızlıca geri çekilerek *bâ* harfi okunur: رَوْفٌ بِالْعِبَادِ

h) Dammeden Fethaya: Dudaklar ileride yeterince tutulduktan sonra, geri çekilerek *bâ* harfi okunur: سَمِيعٌ بَصِيرٌ

2.2.8. Ğunne ve İdğamlarda Dudaklar

a) Fethadan Fethaya: Dudaklar normal hali üzere geride iken okunur: مَنْ يَعْمَلُ

b) Kesreden Fethaya: Dudaklar normal haldedir: إِنْ - لَنْ يَسْتَطِيعَ

c) Kesreden Kesreye: Dudaklar normal haldedir: إِيَّيْ - مِنْ مِثْلِهِ

d) Kesreden Dammeye: Dudaklar hızlıca büzülüp ileri sürülür: عَمَدٍ مُّمَدَّدَةٍ

e) Fethadan Dammeye: Dudaklar hızlıca ileri götürülerek dudaklar müdgamun fihin harekesine göre şekil alır: مَنْ يُؤْمِنُ - أَنْ يُرْسِلَ

f) Fethadan Kesreye: Dudaklar normal haldedir: هُدًى مِنْ - يُؤَلِّ

g) Kesreden vâv'a geçiş durumu: Dudaklar hızla ileri götürülerek ileride bir buçuk harf miktarı tutulur: مَنْ وَاقٍ - جُوعٍ وَأَمْنِهِمْ

ğ) Dammeden Dammeye: Dudaklar ileri doğru büzülerek ğunne ve idğamlar yapılır. قَلِيلٌ مُسْتَدْعِفُونَ - يَمُدُّ

h) Dammeden Kesreye: Dudaklar hızla geri çekilerek okunur: وَيَلِّ لِكَلِّ

i) Dammeden Fethaya: Dudaklar geride ğunne ve idğam icra edilir: غَفُورٌ - رَجِيمٌ - نَمُّ

2.2.9. Medd-i Lîn'de Dudaklar

“خَوْفٍ”, (السَّوِّءِ) ve (نَوْمٍ) kelimelerinde dudaklar geri, “قَبِيْوْمٌ” kelimesinde dudaklar ileri götürülerek vakf yapılır. Fakat Mehmet Eren'in öğrencilerinden emekli Tozlu Camii İmam Hatibi kurrâ hafız Ali Özdin Hoca, müftü efendinin “خَوْفٍ” kelimesini geride (السَّوِّءِ), (السَّوِّءِ) ve (نَوْمٍ) kelimelerini de dudakları ilerde telaffuz ettiğini söylemektedir.

2.3. Kıraat Eğitim-Öğretim Metodu

Mehmet Eren; ta'lîm ve tashîh-i hurûf eğitimi yanında kırâat ilmi de okutmuştur. Türkiye'de İstanbul Tarîki ve Mısır Tarîki olmak üzere iki farklı usulde kıraat ilmi tahsil edilmektedir. Mehmet Eren, Mısır Tarîki Şeyh Ataullah Mesleği üzere kıraat okutmuştur. Ali el-Mansûri'nin 1088/1677 yılında İstanbul'a gelip talebe yetiştirmesi ile Mısır Tarîki ülkemizde meşhur olmuştur. Mutkin ve Atâullah olmak üzere iki mesleği vardır.⁵⁸ Atâullah Mesleğinin öncüsü Ali el-Mansûri'nin torunu *Şeyh Atâullah'tır* (ö. 1209/1794).⁵⁹

Mehmet Eren, kıraat eğitimine infirâd metoduyla başlamış ve indirâc metodu ile devam etmiştir. Bu öğrenim usulünü şu şekilde açıklayabiliriz:

i. Öğrencilere ilk olarak kıraat imamları ve râvilerini ifade eden rumuzlar ezberletilir. Bu rumuzlar tam olarak yerleşene kadar tekrar edilir.

ii. Rumuzlarla birlikte bir yandan da kâideler ezberletilir. Meddi bedel, sıla, taklîl, idğâm-ı kebîr ve idğâm-ı sağır v.s.

iii. Daha sonra Fâtîha'dan başlayıp Bakara Sûresinin (وَالَّذِينَ كَفَرُوا وَكَذَّبُوا) 39. ayetinin sonuna kadar *infirâd* usulü ile okutulur.

iv. *İnfirâd* usulü ile yani bütün imamların tek tek okuyuşları bittikten sonra *indirâc* tarikine yani bütün imamların ayetler üzerindeki uygulamalarına geçilir ve Fatiha suresinden Nâs suresine kadar bu uygulama ile devam edilir.

v. Meryem Sûresi'ne kadar olan bölümde merâtib-i erba'a sonrasında ise mertebeyen tarîki benimsenir.

3. Kurrâların Dudak Ta'lîmindeki Farklı Uygulamaları

Dudak ta'lîmini Türkiye'ye yayan hocalarımız Karadenizli dört kurrâmızdır. Bunlar; Trabzon'lu; Mehmet Rüşdü Aşıkutlu, Mehmet Eren, Ali Haydar Özak ve Rizeli Akrepoğlu Osman Nuri Taşkent'tir.⁶⁰ Bu kurrâlarımız çoğu kelimeleri aynı telaffuz ederler ve dudak hareketleri tıpatıp aynıdır. Ancak

⁵⁸ Detaylı bilgi için bkz. Abdulfettah el-Pâlûvî, *Zübdetü'l-İrfân fi Vücûhi'l-Kur'an*. Hilal yay., İstanbul tsz, s. 31-32; Yaşar Akaslan, “Türkiye'de Kıraat İlmi Eğitim-Öğretimi”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 22/2, 2018, s. 1098-1099.

⁵⁹ İsmail Karaçam, *Kur'an'ı Kerim'in Nüzûlü ve Kırâati*, İstanbul 1995, s. 250.

⁶⁰ Hayatları ve eğitim metodları hakkında detaylı bilgi için bkz. Öztürk, *Dâd Harfi ve Dudak Ta'lîmi*. s. 37-69.

birbirlerinden ayrıldığı noktalar da vardır ki; bunlar daha çok *izhâr-ı şefevî*, *ihfâ-i şefevî*, *iklâb*, *meddi lîn*, *şedde* ve *cezmlerin vakf hallerindeki okuyuşlarında* görülmektedir. Biz burada kurrâlarımızın birbirlerinden ayrıldıkları okuyuşlara değineceğiz.

3.1. İzhâr-ı Şefevî (dudak İzhârı): İzhâr-ı Şefevîde dudaklar mâkablinin harekesine göre şekil almaktadır. Örnek: *وَهُمْ فِيهَا* ve *هُمْ يُرَاُونَ* gibi kelimelerde dört kurrâmız da *mîm* harfinin telaffuzu esnasında makablinin (kendinden önceki harfin) harekesinin *damme* olmasından dolayı dudakların ileride tutulmasında hemfikirdirler. Ancak sakın *mim*'den sonra *vav* harfi gelirse dammeden kesreye ya da fethaya geçerken; Mehmet Rüşdü Aşıkutlu⁶¹ ve Mehmet Eren, dudakları ileride aynı hizada tutarken, Osman Nuri Taşkent burada *damme üstü damme kuralını* uygulayarak *vav* harfinin telaffuzunda dudakları bir misli daha ileri götürür. Ali Haydar Özak ise *dînüküm* kelimesinde dudakları geri çeker ve *vav* harfinde ise ileri götürür. “Leküm dînüküm veliyedîn= *لَكُمْ دِينُكُمْ وَلِيَ دِينَ*” ayetinde olduğu gibi.

3.2. İhfâ-i Şefevî (Dudak İhfâsı): *تَرْمِيهِمْ بِحَجَّارَةٍ* gibi kelimelerde sâkin harften önceki harfin harekesi kesre ya da fetha olduğu durumlarda bütün kurrâlarımız dudakları geride tutmaktadırlar. Ancak *iklâblarda* ve sâkin harften önceki harflerin harekesinin *damme* olduğu durumlarda üç kurrâmız (Aşıkutlu, Asker hafız ve Ali Haydar Özak) dudakları ileride yeterince tuttuktan sonra geri çekerek *bâ* (ب) harfini okurken, Akrepoğlu Osman Nuri Taşkent yarı ileride yarı geride kuralını uygulayarak dudakları ileride ne kadar tutmuşsa bir o kadar da geride tuttuktan sonra *bâ* harfini okumaktadır. *رَبَّهُمْ بِالْعَبَادِ* , *رَبَّهُمْ بِهِمْ* ve *سَمِيعٌ بَصِيرٌ* örneklerinde olduğu gibi.

İklâblarda; Kesreden dammeye ve fethadan dammeye geçerken Aşıkutlu ve Asker hafız, dudakları bir buçuk elif miktarı geride tuttuktan sonra hızlı bir şekilde ileri götürerek *bâ* harfini okurken, Akrepoğlu Osman Nuri Taşkent yarı geride yarı ileride kuralını uygular. Ali Haydar Özak ise dudağı hızla ileri uzatarak 1,5 elif ileride tuttuktan sonra dudağı geri çekerek *bâ* harfine işaret eder ve sonra tekrar hızla ileri uzatarak *bâ* harfini okur. Ali Rıza Sağman, kesreden dammeye ve fethadan dammeye geçerken dudakları hızla ileri götürerek yumar.⁶²

Örnek: *وَأَنْ بُورِكَ* ve *مَنْ بَطُونًا* örneklerinde olduğu gibi.

İklâblarda; Dammeden dammeye geçerken üç kurrâmız dudakları ileride tutarken Ali Haydar Özak hocamız, dudakları hızla ileri götürerek öne doğru

⁶¹ Mehmet Rüşdü Aşıkutlu'nun öğrencilerinde İbrahim Şişman, hocasının “dînüküm veliyedîn= *لَكُمْ دِينُكُمْ وَلِيَ دِينَ*” ayetinde dudakları geri çektiğini söylemektedir.

⁶² Sağman, *Sağman Tecvidi*, 24. Ders, s. 42.

uzatmakta, *mîm* harfinin sükûnunu dammede yeteri kadar verdikten sonra, dudaklarını hızlı bir şekilde geriye getirmekte ve geriye gelir gelmez çok hızlı bir şekilde tekrar ileriye götürmekte ve hafif bir kıpırdama ile bâ “ب” harfini okumaktadır.⁶³ صَمُّ بَكْمٌ – سُنْبَلَةٌ gibi.

3.3. Medd-i Lîn’de Dudaklar

“خَوْفٌ” ve “قَيُّومٌ” kelimelerinde vakf (durulduğunda) yapıldığında dudaklar makabline tabidir. “خَوْفٌ”ta geri çekilir, “قَيُّومٌ”da ileri uzatılarak vakf yapılır. Akrepoğlu ekolü burada kelimenin son harfinin harekesini esas almaktadır. Eğer kelimenin son harfinin harekesi fetha ve kesre ise dudaklar geri çekilmekte, ötre ise ileri uzatılmaktadır. Örneğin “nevmun” (نَوْمٌ) kelimesinde vakıf yapılacaksa “mîm” (م) harfinin ispatında dudaklar geri çekilmez. Çünkü “mîm” (م) harfi damme harekelidir. Lakin “es-sev-i” (السَّوِيءُ) kelimesi üzerinde vakıf yapılırsa “vâv” (و) harfi uygun med miktarı ile ispat olunduktan sonra “hemze” (ء)’nin ispatında dudaklar doğal konumuna çekilir. Çünkü “hemze” (ء) kesre harekelidir.⁶⁴ Mehmet Rüşdü Âşikkutlu hoca ise, içinde *vav* harfi bulunan bütün meddî lînlerde dudakları ileri uzatarak vakıf yapmaktadır. Diğer kurrâlarımız ise makablini esas alarak dudakları ileri uzatarak vakıf yapmışlardır.

3.4. Şedde ve Cezmlerin Vakf Hallerinde Dudakların Durumu

Burada üç kurrâmız, “yethurne= يَطْهَرْنَ”, “lehünne= لَهْنُنْ”, “fi ğayâbeti’l-cübbi= فِي غِيَابَةِ الْجُبِّ” ve “essâmiriyyü= السَّامِرِيُّ” kelimelerinde dudakları makabline tabi olarak okurken Akrepoğlu Hafız Osman burada “yethurne” kelimesinde yukardaki kurala uyarken, “lehünne”, “fi ğayâbeti’l-cübbi” ve “essâmiriyyü” kelimelerinde vakıf yapılması halinde, üzerinde durulan harfin harekesini esas almaktadır. Son harfin harekesi ötre ise, dudakları ilerde; üstün ya da esire ise dudakları geriye çekerek harfi okumaktadır. Meselâ; “essâmiriyyü” kelimesindeki şeddeli “ya” harfi *damme* olduğundan dudakları yumarak vakf yapmıştır.

Bu anlattıklarımızı bir tabloda topluca şöyle göstermek de mümkündür.

⁶³ Mahmut Aydın (Ali Haydar Özak’ın talebesi), *Röportaj*, (Şalpazarı-Sütpınar Kur’ân Kursu:13 Haziran 1986), 16:00; Şeker Akça (Ali Haydar Özak’ın talebesi), *Röportaj*, (Trabzon, 07.10.2017), 12:42.

⁶⁴ Hatice Şahin Aynur, “Hafız İlhan Tok Hocaefendi, Hayatı ve Kur’ân Eğitim Metodolojisi”, *O.M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Samsun 2015, S: 39, 83-120; Ayrıca bkz. İlhan Tok, *Kur’ân-ı Kerim, Tashih-i Hurûf, Ezan, Kamet, Salâ Notları*, Ankara 2009, s. 32.

1.İdğamlarda	Şeyhu'l-Kurrâ Ali Haydar ÖZAK	Şeyhu'l-Kurrâ Osman Nuri TAŞKENT (Akrepoğlu)	Reisu'l-Kurrâ Mehmet Rüşdü AŞIKKUTLU	Reisu'l-Kurrâ Mehmet EREN
أَنْ يُرْسِلَ هُمَزَةً لَمْزَةً وَيْلٌ لِّكُلِّ كَلِمًا	İlerde İlerde Geride Geride	İlerde İlerde Geride Geride	İlerde İlerde Geride Geride	İlerde İlerde Geride Geride
2- İklab ve Dudak İhfası مِنْ بَطُونٍ قَوْمًا بَوْرًا ان بورا	İleri-Geri-İleri	Yarı İlerde Yarı Geride	Geride	Geride
سُنْبُلَةٌ صَمٌّ بُكْمٌ	İleri-Geri-İleri	İlerde	İlerde	İlerde
سَمِيعٌ بَصِيرٌ جُدْدٌ بَيْضٌ	İlerde	Yarı İleri Yarı Geri	İlerde	İlerde
3-İzhar ve Dil İhfası هُم فِيهِ	İlerde	İlerde	İlerde	İlerde
دِينَكُمْ وَلِي دِينٍ	Geride	Damme üstü damme	Geride	İlerde
عَفُورٌ حَلِيمٌ	İlerde	İlerde	İlerde	İlerde
كُنْتُ	İlerde	İlerde	İlerde	İlerde
4-Meddi Lin مِنْ خَوْفٍ	Makabli Esas Alınır Geride	Son Harfin Harekesi Esas Alınır Geride	Vavlı bütün meddi lınler ilerde	Geride
نَوْمٌ	Geride	İlerde	İlerde	Geride
السَّوْءِ	Geride	Geride	İlerde	Geride
قِيَوْمٌ	İlerde	İlerde	İlerde	İlerde
5-Şedde ve Cezimde Vakf يَطْهَرُونَ	İlerde	İlerde	İlerde	İlerde
لَهُنَّ	İlerde	Geride	İlerde	İlerde
فِي غِيَابَةِ الْجَبِّ	İlerde	Geride	İlerde	İlerde
السَّامِرِيُّ	Geride	İlerde	Geride	Geride

Sonuç

Reîsü'l-Kurrâ Mehmet Eren (Asker Hafız), çok hassas bir dönemde okumuş, görev yapmış hatta dönemin dinî, sosyal, siyasi ve ahlâkî zorluklarını görüp yaşamıştır. O bize en zor şartlarda bile Kur'ân eğitim ve öğretimine nasıl hizmet edileceğini uygulamaları ile göstermiştir. Ta'lîm-tecvid öğretim usulünde iyi bir icrâcı ve uygulamacı olan Mehmet Eren, Osmanlı'dan tevârüs eden geleneksel metotla modern eğitim metotlarını bağdaştırarak *asker hafız ekolü* şeklinde bir ekol oluşturmuş hocalarımızdan biridir. İstanbul'daki eğitiminden sonra Adapazarı-Hasırcılara gelmiş ve Adapazarı'nda 1945-1962 yılları arasında 17 yıl Kur'ân tedrisatı ile meşgul olmuş ve binlerce talebe yetiştirmiştir. Üst düzey bir Kur'ân birikimine sahip olan Mehmet Eren Hoca, Kur'ân eğitiminde en çok harf ta'lîmi ve dudak hareketleri üzerinde durmuştur. Mehmet Eren'in kıraat eğitiminde şu hususlar öne çıkmaktadır:

(1) Harf ve kelimelerin ta'lîminde canlılığın ve mahrecinde netliğin hâkim olması.

(2) Harflerin ve özellikle de *dâd* harfî uygulamasında; cehr, rihvet, beyniyye, isti'lâ, istitale, itbâk, ismât, nefh ve tefhim sıfatlarının⁶⁵ tatbikine riayet etmesi.

(4) Makam uygulamalarında taklitten özellikle de Arap nâmelerini ve gırtlak uygulamalarını esas almaktan şiddetle kaçınması.

(5) Kur'ân'ı okurken tenasüp ve insicama riayet ederek taklidi okuyuşlardan uzak durması.

(6) Tecvid kurallarını makam ve musikiden önde tutması.

(7) Dudak hareketlerinde özellikle *izhâr-ı şefevî*, *ihfâ-i şefevî*, *iklâb*, *meddi lîn*, *şedde* ve *cezmlerin vakf hallerindeki* uygulamalarında Ali Haydar Özak ve Akrepoğlu Osman Nuri Taşkent'en ayrılması ve Mehmet Rüşdü Aşıkutlu'ya benzerlik arzetmesi.

Mehmet Eren Hoca; İstanbul, Afyon, Adapazarı, Kocaeli, Giresun, Amasya, Beşikdüzü ve görev yaptığı İmam Hatip Liselerinde binlerce öğrenci yetiştirmiştir. Öğrencileri, hocalarından öğrendikleri bu okuyuş tarzını hem muhafaza etmişler hem de kendilerinden sonraki nesillere öğretmişlerdir.

Bu çalışma; yakın tarihte yaşamış, eğitim-öğretim metotları ve dudak ta'lîm'i, usûl ve prensipleri, öğrencilerinin birer birer ölmesiyle kaybolmaya yüz tutmuş bir kıraat âlimini tanıtmak, eğitim metodunu ve tecrübesini gelecek nesle ulaştırmak adına önemlidir. O, bu sahada gayret gösteren Kur'ân hafızlarına, tilavet geleneğini layıkıyla temsil etmek isteyenlere Kur'ân-ı ve kıraati sevdiren, *asker hafız* ismiyle bir okuyuş ekolü kazandıran örnek bir şahsiyet olarak temayüz etmektedir. Günümüzde dahi Kur'ân okuyuşunda "*Asker Hafız Ekolü*" şeklindeki bir tavırdan bahsediliyor olması da bunun göstergesidir.

⁶⁵ Geniş bilgi için bkz. Öztürk, *a.g.e.*, 16-19.

KAYNAKLAR

1.Arşivler

Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi

- Diyanet İşleri Başkanlığı, Arşiv Dosyası, Kayıt no: 2772, tarih: 21.01.1959, s. 2a.
- Diyanet İşleri Başkanlığı, Arşiv Dosyası, Terhis Tezkeresi, 26. 4. 1945, s. 23.
- Diyanet İşleri Başkanlığı, Arşiv Dosyası, Evrak no: 3.
- Diyanet İşleri Başkanlığı, Arşiv Dosyası, Kayıt no: 3477, tarih: 1.3.1953, s. 1.
- Diyanet İşleri Başkanlığı, Arşiv Dosyası, Hal Tercümesi Kâğıdı, s. 16; Tahakkuk Cetveli, 21.1.1959;
- Diyanet İşleri Başkanlığı, Arşiv Dosyası, Kayıt no: 12181, tarih: 25.5.1969.
- Diyanet İşleri Başkanlığı, Arşiv Dosyası, Kayıt no: 9795, tarih: 2.5.1951, s. 11.
- Diyanet İşleri Başkanlığı, Arşiv Dosyası, Komisyon kararı no: 4, tarih: 23.3.1960, s. 8.
- Diyanet İşleri Başkanlığı, Arşiv Dosyası, Kayıt no: 7242, tarih: 6.4.1960, s. 7
- Diyanet İşleri Başkanlığı, Arşiv Dosyası, Mehmet Eren'e ait Hizmet Cetveli, s. 20.
- Diyanet İşleri Başkanlığı, Arşiv Dosyası, Kayıt no: 5067, tarih: 23.2.1961, s. 2
- Diyanet İşleri Başkanlığı, Arşiv Dosyası, Kayıt no: 2261, tarih: 6.1.1961, s. 4
- Diyanet İşleri Başkanlığı, Arşiv Dosyası, Kayıt no: 5829, tarih: 10.2.1961, s. 3
- Diyanet İşleri Başkanlığı, Arşiv Dosyası, Kayıt no: 8018, tarih: 3.3.1961, s. 10.
- Diyanet İşleri Başkanlığı, Arşiv Dosyası, Kayıt no: 21532, tarih: 22.7.1961, s. 9.
- Diyanet İşleri Başkanlığı, Arşiv Dosyası, Mehmet Eren'e ait Hizmet Cetveli. No:20.
- Diyanet İşleri Başkanlığı, Arşiv Dosyası, Kayıt no: 31292, tarih: 17.11.1960, s. 28.
- Diyanet İşleri Başkanlığı, Arşiv Dosyası, Kayıt no: 103068, tarih: 10.2.1973, s. 31
- Diyanet İşleri Başkanlığı, Arşiv Dosyası, Kayıt no: 6498, tarih: 20.3.1964, s.17.
- Diyanet İşleri Başkanlığı, Arşiv Dosyası, Kayıt no: 409, tarih: 3.1.1967.
- Diyanet İşleri Başkanlığı, Arşiv Dosyası, İntibak Çizelgesi tarih: 30.6.1975, s. 21.
- Diyanet İşleri Başkanlığı, Arşiv Dosyası, Emekli Sandığı, sayı: 173, Tarih: 1.12.1975, s. 24.
- Diyanet İşleri Başkanlığı, Arşiv Dosyası, evrak no: 27c.
- Diyanet İşleri Başkanlığı, Arşiv Dosyası, Nüfus Hüviyet Cüzdanı Sureti, no:25190, s. 27b
- Diyanet İşleri Başkanlığı, Arşiv Dosyası, Tevcih Mazbatası, 28.4.1951. s. 13.
- Diyanet İşleri Başkanlığı, Arşiv Dosyası, Adapazarı noterliği, 3692, tarih: 21.4.1942, s. 15.
- Diyanet İşleri Başkanlığı, Arşiv Dosyası, ilkokul Şahadetnamesi, kayıt no. 14036, s. 25.
- Diyanet İşleri Başkanlığı, Arşiv Dosyası, Giresun il Müftülüğü sayı: 863; tarih: 20.6.1973, s. 29

Diyanet İşleri Başkanlığı, Arşiv Dosyası, Kayıt no: 7460, tarih: 1961-62, s. 25.
Diyanet İşleri Başkanlığı Mushafları İnceleme Kurulu, Esâmî-i Kurrâ Defteri, ss. 81, 99.

2.Kitap ve Makaleler

AKAKUŞ, Recep, “İsmail Efendi (kesikbacak)”, *DİA*. 23/96, TDV Yayınları, İstanbul 2001.

AKAKUŞ, Recep, “Akkuş Hasan”, *DİA*, İstanbul 1989.

AKASLAN, Yaşar, “Türkiye’de Kıraat İlmî Eğitim-Öğretimi”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 22/2, (2018), ss. 1098-1099.

CORA, Adnan, “Vakfikebir Müftüsü Abdulvehhâb Eren Hoca Efendi’nin Şahsiyeti, Tarikat Nisbesi, Resmî Görevi ve Çevresine Etkileri”, *I. Uluslararası Geçmişten Günümüze Dini Hayat Sempozyumu, Bildiriler Kitabı*, C: 1, Trabzon Büyükşehir Belediyesi, İstanbul 2016, ss.167-174.

ÇAĞRICI, Mustafa, “Kur’an Kursu”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Ankara 2002, ss. 423-425.

DEMİRCİ, Naci, *Abdurrahman Gürses’in Kıraat İlmî Eğitimindeki Yeri*, Yayınlanmamış Yükseklikans Tezi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Rize 2013.

DİNÇ, Abdülkadir, Ed. *Reisü’l Kurrâ Mehmet Eren “Asker Hafız”*, Orhun Yayınevi, Sakarya 2019.

el-HUSARÎ, Muhammed Mahmûd Halîl, “Husarî Mahmûd Halîl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1998, 18, ss.412-413.

el-PÂLÛVÎ, Hamid b. Abdulfettah, *Zübdetü’l-İrfân fî Vücûhi’l-Kur’an*, Hilal Yayınları, İstanbul, tsz.

EMECEN, Feridun M., *Ağasar Vadisi-Şalpaazarı Beşikdüzü*, Serander yayınları, Eser Ofset Matbaacılık, Trabzon 2010.

EREN, Mehmed, *Erenler Sohbeti*, Kitsan Yayınları, İstanbul 2015.

EREN, Mehmet, *Öz Geçmişim*, Beşikdüzü 1996.

EZHERÎ, Ebû Mansur Muhammed b. Ahmed, *Tehzîbu’l-luğa*, thk. Muhammed İvaz Muarrab, Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, Beyrut 2001, “‘alm”, 2/253.

İBNİ MANZÛR, Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânü’l-‘Arab*, Beyrutî, Dâru Sadır, 1414, “‘alm”, 12/418.

İBNİ NECCÂR, Şmsüddîn, “Ğâyetü’l-murâd fî ma’rifeti ihrâcı ed-dâd”, *Mecelletü’l-Mecma’-l-‘İlmî el-İrâkî*, thk: Taha Muhsîn, 2/39, Bağdat 1988.

KARAÇAM, İsmail, *Kur’an’ı Kerim’in Nüzûlü ve Kıraati*, İFAV, İstanbul 1995.

KOÇ, Ahmet, “Kur’ân Kurslarında Din Eğitimi”, *Din Eğitimi*, Ed. Mustafa Köylü-Nurullah Altaş, Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, Ankara 2012.

MUSTAFA, İbrahim, *el-Mu’cemu’l vasîl*, Dâru’L-Ma’rife, Mısır 1980.

ÖZDİN, Ali, Röportaj, 03.02.2018, saat14:30, Sayvançatak Köyü, Trabzon 2018.

ÖZTÜRK, Hayrettin, *Kur'ân-ı Kerim Kırâatinde Dâd Harfî ve Dudak Tâlimi*, Ensar Neşriyat Tic. A.Ş, 1. Baskı, İstanbul 2018.

ÖZTÜRK, Şükrü, *Trabzon'lu Kur'ân Hadimleri Cumhuriyet Döneminde Kur'ân'a Hizmet Etmiş Bazı Simalar*, TDV Yayın Matbaacılık Tic. İşletmesi, 1. Baskı, Ankara 2018.

PAKDİL, Ramazan, *Ta'lim Tecvid ve Kıraat*, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları No: 287, On ikinci baskı, İstanbul 2017.

SAĞMAN, Ali Rıza, *İlaveli Yeni sağman Tecvidi*, Ahmet Said matbaası, İstanbul 1964.

SAÇAKLIZÂDE Muhammed b. Ebû Bekr el-Mar'aşî, *Cühdü'l Mukill*, thk. Salim Kadduri el-Hamed, Umman 1429.

SARI, Mehmet Ali, *Beyoğlu'nda Bir Hafız*, Timaş Yayınları, İstanbul 2016

ŞAHİN, Hatice Aynur, "Hafız İlhan Tok Hocaefendi, Hayatı ve Kur'ân Eğitim Metodolojisi", *O.M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 39 (2015), ss. 83-120.

ŞEKER, Mehmet, Ali Haydar Özak ve Mehmet Eren'in Kırâat İlmindeki Yeri, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kilis 7 Aralık Üniversitesi, SBE, 2021.

TERZİ, Mustafa Zeki, "Trabzon'un Büyükliman Havzasında Dini Hayatın Gelişmesinde ve Şekillenmesinde Etkili Olan Şahsiyetler", *I. Uluslararası Geçmişten Günümüze Dini Hayat Sempozyumu, Bildiriler Kitabı*, Trabzon Büyükşehir Belediyesi, İstanbul 2016, ss.269-290.

TETİK, Necati, "Türkiye'de Başlangıcından Günümüze Kadar Kıraat İlminin Öğretiminde Takip Edilen Usul ve Esaslar", *M. Rüştü Aşikkutlu Anısına II. Kur'ân ve Kıraati Sempozyumu (25 Mayıs 2003)*, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Sakarya 2006, ss.72-88.

TOK, İlhan, *Kur'ân-ı Kerîm, Tashîh-i Hurûf, Ezan, Kamet, Salâ Notları*, Ankara 2009.

YÜKSEL, Ali Osman, *İbnü'l- Cezeri ve Tayyibetü'n-Neşr*, İFAV Yayınları, İstanbul 1996.

ZENGİN, Zeki Salih, "Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Kur'an Kurslarının Kurulması ve Gelişimi". Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C:11, S: 2, ss.1-24.

3.Elektronik Kaynaklar

Ali Topuz'dan temin edilen ses kaydı, 5.dk 58.sn, 6.dk 16.sn, 6.dk 26.sn.

<https://www.youtube.com/watch?v=aky9E6zRRI4>, 2.dk 46.sn.

<https://www.youtube.com/watch?v=krA3W-QDzWU>,6.dk,38.sn;

<https://www.youtube.com/watch?v=MHUGR3Ejly8>,56sn.